

VAN-E LOGIKÁJA A KULTÚRÁNAK?

VOIGT VILMOS

Minden kultúra-definíció beszél a hagyományosságról. Illő tehát e témát a leghagyományosabb módon kezdeni, vagyis azt megemlíteni, hogy több száz kultúra-definíciót ismerünk, amelyeknek még csoportosításában sem értenek egyet az érdekeltek.¹ Voltaképpen még a szűkebb értelemben vett kultúra-definíciók is kapcsolatban állnak a társadalom, a történelem, bizonyos mértékig az ember biológiai és újabban ökológiai meghatározó tényezőivel, vagyis olyan, önmagukban is igen bonyolult jelenségekkel, amelyek meghatározása igazán sok tényezőt mozgósíthat. Úgy gondolom azonban, bizonyos mértékig függetlenül bármely általam javasolt kultúra-definíciótól, foglalkozhatunk a kultúra modellálásának kérdéseivel, és ebben az összefüggésben azzal a problémával: hogyan kapcsolhatjuk össze a „kultúra logikája” metafora két fogalmát.

Ha úgy véljük, hogy a kultúra *komponensei* sorában beszélhetünk a nyelv, a biológiai rassz, a kommunikáció társadalmi típusa vagy éppen a termelési mód szerepéről, ez nem azt jelenti, hogy a kultúra azonosítható ezekkel, még azt sem, hogy e kategóriák modellálják a kultúrát. Nyilvánvaló például, hogy van francia kultúra, van angol kultúra, de mindenki tudja, hogy nincs francia rassz, az angol nyelv pedig nemcsak Angliában található meg, ókori görög termelési módról beszéltek (ez a *polisz* társadalmi-gazdasági típusának felel meg) ugyan,² de azt már nehéz volna feltételezni, hogy Henry Ford és a futószalagon dolgozó, Chaplin megjelenítette munkás azonos kultúrát képviselne, noha a termelési mód mindkettejüket vaskényszerrel kapcsolta össze. A kultúra összetevői részei csak a kultúra definíciójának, de nem azonosak sem a definícióval, sem annak tárgyával, magával a kultúrával.

(Mivel egy általános kérdésfelvetésre került sor a dolgozatban, nem látszott célszerűnek minden elképzelhető szakirodalmi hivatás felvonultatása. Az alábbiakban csupán néhány jellemző munkára, áttekintésre történt utalás. Ezekben a további szakirodalomra is történik utalás. A szerző kultúra-definíciója e dolgozat szempontjából közömbös, azonban ezzel kapcsolatban a zárójegyzet mégis ad némi fogódzót.)

¹ A. L. Kroeber—Clyde Kluckhohn: *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York, 1963

² Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Tanulmányok. Budapest, 1977

Egy másik lehetőség az, hogy e fogalmakat *modellként* használjuk, és velük a kultúra valamilyen szempontból való analogonját próbáljuk megfogalmazni. Erre a feladatra olyan általános jelenségek a legalkalmasabbak, amelyek maguk is sokrétűek, működésüket is ismerjük, sok tényezőjük van, és az ezek közötti összefüggések viszonylag tisztázhatónak tűnnek. Például a tanulás pszichológiai modellje vagy a termelés-elosztás közgazdasági modellje így modellálhatja a társadalom, illetve a kultúra egészét. Jó néhány olyan példát is idézhetünk azonban, ahol nyilvánvaló, hogy az így felfogott modellek voltaképpen erőszakoltak, nem a modellálni kívánt jelenség lényegét fejezik ki, hanem arra kívülről oktroyált rendszerek, elfedik annak lényegét, sőt, ha erőszakolják alkalmazásukat, egyenesen bénító módon hatnak. A sámándobokon ábrázolt háromosztatú világkép, a földgömb előtti világtérképek, a skolasztikus etika vagy a vulgár-marxista történetiszemlélet megemlézése jelezheti, hogy lényeges veszély ez.

Javul a modellálás lehetősége, ha azt csupán részletmodellként, a *működés* bemutatására szolgáló demonstrációnak tekintjük, a modell szó eredeti értelmében. Ilyen értelemben több lehetőség is van a kultúra modellálására. Számunkra, a szemiotika, pontosabban a kultúra szemiotikájának kutatása közben voltaképpen három ilyen *működési modell* kínálkozik. Ezek egyike sem fejezi ki a kultúra egészét, lehetőséget ad azonban arra, hogy segítségükkel megérthessük a kultúra mechanizmusának lényeges vonásait. A három lehetőség egymással is összefügg, ezért célszerű együtt, egymással való összefüggésükben tárgyalni ezeket.

A *nyelv*, a *kommunikáció* és a *társadalmi szemiózis* ilyen értelemben tekinthetők a kultúra működési modelljének. Egymástól némileg eltérő módon és célok érdekében használhatjuk őket. A nyelv mint modell elsősorban szemantikai és logikai/pszichológiai szempontból alkalmazható. A kommunikáció mint modell már figyelembe veszi a pragmatikai, szociológiai, bizonyos fokig a technikai tényezőket is. Bizonyos mértékben még ennél is általánosabb jellegű modelleknek tekinthetjük a szemiotikai kultúra-modelleket, amelyekben a jelfolyamatok (szemiózisek) kapnak központi szerepet. Első tekintetre igen csábító megoldás az, hogy a kultúrát a szemiózissal modelláljuk, hiszen tetszetős elképzelés az, hogy a kultúra „kifejező rendszer”, amely szimbolikus módon áthasonlítja a hozzá érkező információkat és olyan sajátos értékproduktumokat hoz létre, amelyek nem a maguk közvetlen anyagiségében vagy jellemző tulajdonságaiban, hanem lényegüket tekintve áttételes módon (és ez a szemiotika nevezetes aliquid pro aliquid jelmeghatározása!) nyilvánulnak meg.

Egyetlen példával: egy hazai klasszikus operaelőadás a „nemzeti színházban” nyilvánvalóan egy kultúra fontos eleme (gondoljunk például Bayreuth esetére, ahol az egész település szinte ennek a célnak a szolgálatában áll): azt mégsem gondolhatjuk, hogy a kosztümök a maguk

anyagiságában, a zenekar játéka a zenészek karmozdulatainak fizikailag kifejezhető energiaszámolásában, az énekesek teljesítménye pedig a kibocsátott rezgésszámokban lenne kifejezhető. Azt is jól érzékelhetjük, hogy itt a pusztai kommunikációnál (vagy akár a nyelvénél) többről van szó a kultúra szempontjából: nem hiszem, hogy bárki megértené a teljes szöveget (még akusztikailag sem), vagy hogy információéhségét kielégítené annak az új ismeretnek a megszerzése, hogy az ismeretlen, hattyún jött figurát *Lobengrin*nek hívják. Ha a kultúrát a társadalom egészéhez kötjük, és itt a konvenció fontosságát hangsúlyozzuk, nyilvánvaló, hogy a társadalmi szemiózis gyakorlata jól jellemzi az illető kultúrát, még így is felmerül azonban az a kérdés: elégséges-e mindez a megbízható modelláláshoz?

Az eddigi *kultúraszemiotikai* szintéziskísérletek úgy próbálták megkerülni a problémát, hogy a szemiózis legáltalánosabb tényezőit állították a kultúra modellálási megoldásainak előterébe. Lotman például megkülönbözteti a kultúra szemantikai és szintaktikai típusát, sőt szintaktikai-szemantikai típusról is beszél.³ Mivel ez hétköznapi nyelvre fordítva azt jelenti, hogy a kultúra szemiotikai modellje mindent magába foglal, ami a kultúrában elemként megtalálható vagy egymáshoz kapcsolódik (*szintaktika*), avagy abban bármilyen jelentést kaphat (*szemantika*), ez a modell csak az árnyalatok és az irányultság megragadására alkalmas, arra, hogy érzékeltessük, vajon inkább összetevő vagy inkább értelmező jellegű-e a kultúra egy adott korban vagy társadalomban. Voltaképpen ezt a megszorítottabb megoldást tartalmazza Lotman és munkatársainak a kultúra „szemiotikai mechanizmusa” elnevezése is (*semiotičeskij mehanizm kultury*), amely arra utal, hogy a kultúrában mi módon működik a szemiózis, de arra a kérdésre nem ad már feleletet, mennyiben fejezi ki a szemiózis a kultúra egészét.

Itt nyilvánvalóan egy szorosabban vett, pontosabban megfogalmazott kultúra-modellálás irányába kell fordulnunk. Ebből a célból igen kecsesgatónak látszik a kultúra *logikai* modelljének elkészítése.

Ha itt figyelmen kívül hagyjuk azt a különben nem könnyű kérdést, hogy végső soron mi is a logika (és azzal a problémával sem foglalkozunk, hogy többféle logikai irányzat képzelhető el, egyazon kultúrán belül is), néhány további nehézség bukkan fel mind kultúraelméleti, mind szemiotikaelméleti szempontból egyaránt. (Noha nem érzem magam illetékesnek e kérdés eldöntésében, úgy tűnik, a logika elmélete szempontjából sem minden nehézség nélküli vállalkozás a kultúra logikai modelljének megalkotása. E nehézséggel azonban a későbbiekben nem foglalkozom.)

Elképzelhető, hogy a logikát voltaképpen *logikai szintaxis* értelmében

³ Ju. Lotman: *Stat'i po tipologii kultury*. Tartu, 1970, 12—35. (Materialy k kursu teoriii literatury — vyp. 1). = J. M.

Lotman: *Szöveg, modell, típus*. Budapest, 1973, 281—306

fogjuk fel, és benne az egyes fogalmak egymáshoz kapcsolódása lehetséges eseteinek általános leírását lássuk. Ez esetben csupán a kultúra „állításainak” definiálását kellene megadnunk, és rögtön meg is oldottuk volna a kultúra logikai modelljének összes problémáját.

E ponton azonban a kultúra lényegét illető problémába ütköztünk. Hogyan is működik a kultúra? Ha feltételezzük is, hogy benne igazán fontos a nyelvi állítás, a szillogizmus és az argumentáció, vagyis a logikai szintaxis által leírható jelenségek, mindenképpen figyelembe kell vennünk azt is, hogy ezen túlmenően intézmények és azok működése is hozzá tartozik a kultúra lényegéhez. E téren a logika újabb vívmányai sem terjednek ki minden, a kultúraelmélet szempontjából fontos területre. Van ugyan modális logika, amely az egyes kijelentések, sőt egész állítássorozatokat, érveléseket, teljes „szövegek” valóság- és érvényességviszonyait kutatja; van elemi cselekvéslogika (*Handlungslogik*), valamint az ettől némileg különböző akciólogika (*logic of action*)⁴, sőt legújabban azt is megkísérelték, hogy ezek alapján például az elbeszélés logikáját is megalkossák,⁵ vagyis egy olyan területre is kiterjesszék a logikát, amelyben már a kultúra produktumai és nem csupán a valóság tényei vagy azok logikai leképzései szerepelnek — mindazáltal ez csupán kezdeményezés, és még egyetlen cselekvéslogikával sem sikerült leírni emberi normákat vagy akár a kultúra bármilyen hétköznapi megnyilvánulását (köszöntés, viselkedés, ízlés, sztereotípiák stb.).⁶ E téren a logika újabb áramlatai csak a cselekvések leírásának a formanyelvét adják, önmagukban azonban nem értelmezik azokat. Ezért a kultúra logikai elmélete szempontjából legfeljebb biztató kezdeményezéseknek és nem kielégteljesítő eredményeknek tekinthetők.

Megjegyezhetjük, hogy a *szöveglogika*, amely nem csupán a művészi szövegek leírását kísérheti meg, fontos részeredményeket hozott, és ezek a kultúra elméletében is felhasználhatók. Minthogy azonban a kultúra egésze mégsem azonosítható a szövegekkel, vagy azok sokaságával, itt is csupán kezdeti eredményeket regisztrálhatunk.⁷

Noha bizonyos mértékig kiterés, néhány szóval érintenünk kell a különböző logikai hagyományok (a „nemzeti logikák”) kérdését is. Néha nem több ez elnevezés, mint tudománytörténeti iskolák metaforikus megfogalmazása, olykor azonban, és éppen kultúrelméleti szempontból, ennél több értelmet is tulajdoníthatunk az olyan megnevezéseknek, mint pl. „német metafizika”, „francia racionalizmus”, „brit empirikus vagy analitikus iskola” stb. Nyilvánvaló, hogy e tudományos áramlatok el-

⁴ Georg Henrik von Wright: *The Logic of Action. A Sketch.*

In: *The Logic of Decision and Action.* Ed.: Nicholas Rescher. Pittsburgh, 1967, 121—136.

⁵ August Sladec: *Aktionslogik und Erzähllogik.* Tübingen, 1977

⁶ Ingmar Pörn: *Logic of Action and Social Science.* Oslo, 1977

⁷ Csúri K(ároly) ed.: *Literary Semantics and Possible Worlds.* Szeged, 1968 (*Studia Poetica* 2)

választhatatlanok attól a társadalmi és történeti, következőképpen kulturális környezettől, amelyben létrejöttek, és mint ahogy a marxista dialektikus logika bevallottan is közvetlen társadalmi feladatok megoldására érzi hivatottnak magát, sok ilyen iskolát megérthetünk kulturális produktumként. Ez persze nem jelenti azt, hogy a logikai rendszerek az illető kultúrák logikáját közvetlenül kifejezik. Hogy mindenki által érthető példát említsek, Freud pszichoanalízise, ilyen jellegű társadalomértelmezése elképzelhetetlen a századforduló, az Osztrák—Magyar Monarchia és Bécs kultúrájának ismerete nélkül. Charles Morris társadalomelmélete az Egyesült Államok egyik legtipikusabb kulturális megnyilvánulása: preferenciái, hangsúlyai, témái és megoldásai „amerikai” jellegűek. Azonban megannyi ilyen reflexív kultúra-vonatkozás ellenére sem mondhatjuk azt, hogy ezek az elméletek az illető kultúrák teóriái vagy akár metateóriái lennének. Bennük csupán tükröződnek a kultúrábeli domináns tények, előtérbe kerülnek a megszokott megoldási stratégiák, nyilvánvalóvá válnak az ideológiai motívumok. Azonkívül minél inkább objektív logikai jellegű egy-egy állításuk, annál kevésbé kultúrához kötött (*culture specific*), annál inkább független az adott kultúra gyakorlatától (*culture free*). Még az értékelés mozzanata, e jellegzetesen kulturális mechanizmus is bizonyos mértékig objektíválódhat, függetlenül az illető kultúra elméletétől, sőt gyakorlatától. (Ha bármely időpontban összevetjük egy kultúra etikai kódexét, büntetőtörvénykönyvét, irodalmi hőseit és mindennapi gyakorlatát, jól láthatjuk, hogy „bűn és bűnhődés” értékvilága ugyanazon kultúrán belül is milyen különböző dimenziókban és milyen különböző módon jelenik meg.)

A „nemzeti logikák” vagy a „kultúrához kötött” logikák ezért csupán igen közvetett módon alkalmasak arra, hogy általuk vizsgáljuk az adott kultúrák logikáját, arra pedig igen csekély mértékben alkalmasak, hogy ezt a logikát csak bennük lássuk megnyilvánultnak.

Mindezt egy paradoxonnal úgy foglalhatjuk össze, hogy a logikáknak van kapcsolata a kultúrákkal, de ha egy logikát tételezünk fel helyesnek, vagy leghelyesebbnek, ennek éppen logikus voltából következően nincs kulturális korlátozottsága. Következőképpen: ha egy logika valóban logika, akkor nem egy kultúra logikája.

Mégsem kell szkepszissel zárni szemlénket. Mind a logika, mind a kultúra szempontjából mód van arra, hogy a „kultúra logikája” kérdéskörrel gyümölcsözően foglalkozzunk. A kultúrának ugyanis van *rendszer* (működési szabályai, érvényességi köre, törvényszerűségei, sőt függvényekkel leírható sajátosságai is). Mindezek leírására egy *rendszerlogika* alkalmas lehet. Azt azonban itt is hangsúlyozni kell, hogy ez a rendszerlogika nem a logikát, hanem a logika rendszerét írja le. Ez azonban önmagában is nagy eredmény, és alighanem a kultúrelmélet fordulópontja lenne, ha egy ilyen munka elkészülne. Legutóbb Markarjan és mások jóvoltából éppen a szovjet kultúrelméletben történt jelen-

tős előrelépés a rendszerszemlélet, sőt a rendszerelmélet érdekében,⁸ e-
ren azonban egyelőre még több a tennivaló, mint a már elért eredmény.

Ugyanakkor a *kultúra rendszerének logikája* a logika szempontjából is kecsegtető témakör, megteremtése a logika fejlődéséhez lényeges hozzájárulás volna. Nem mondhatjuk ugyan azt, hogy a modern logika vagy a szimbolikus logika, vagy akár a logikai szemantika, egyetlen célkitűzése az lett volna, hogy új meg új területekre terjessze ki a logika érvényességi körét. Azonban a lengyel, az angol és más logikai iskolák éppen a maguk belső logikai kutatásainak folytatása során a nyelvelmélettől a topológiáig, a kommunikációelmélettől a szociológiáig, a matematikától a szemiotikáig, sok mindenfelé eljutottak.⁹ Igen öröndetes lenne, ha a kultúra rendszerének logikai kutatása érdemben megindulna. Itt immár nem csupán minőségek, fogalmak vagy állítások, hanem ezek helyében jellemvonások, tények és elvek érvényesülnek, hogy a bonyolultabb jelenségekről ne is beszéljünk (pl. mi felel meg a kultúrában a logikai „fogalom” vagy „következtetés” fogalmának stb.). Ha bármely logika képes arra, hogy ezt a témakört megközelítse, immár be is teljesítette a maga feladatkörét, hiszen túllépett önmagán.

Ha ezt a profetikus hangvételt folytatni kívánjuk, arra is felelnünk kell, várhatjuk-e és honnan ezt az új „kulturális logikát”. Azt hiszem, ha valaha megszületik egy ilyen logika, ez onnan származhat, ahol a logika már foglalkozott a nyelv, a kommunikáció, az irodalmi és egyéb szövegek kifejezésvilága kérdéseivel; másrészt, ahol a cselekvések és az interakció logikája bizonyos múltra tekinthet vissza. Módszertani értelemben a szemantikával és a lehetséges világokkal foglalkozó logikai iskolák számára van adva a legtöbb esély abban a tekintetben, hogy létrehozzák a kultúra logikai leírását, ezzel egyszerre a logika új, ragyogó fejezetét.¹⁰

⁸ E. S. Markarjan: *Voprosy sistemnogo issledovanija obščestva*. Moskva, 1972 — E. S. Markarian: The Concept of Culture in the System of Modern Sciences. In: *The Concept and Dynamics of Culture*. Edited by B. Bernardi. The Hague — Paris, 1977, 103—118.

⁹ T(adeusz) Pawlowski: Linguistics and the Semiotic Theory of Culture. „Scientia” — Rivista di Scienza V—VI—VII—VIII (1974) 1—5. — Stefan Zótkiewski: *Semiotika a kultúra*. Bratislava, 1969

¹⁰ Voigt Vilmos: Kultúra és kommunikáció. In: *Minerva Nagy Képes Enciklopédia*. 4. kötet. Település — Városiasodás — Az emberi kommunikáció. Budapest, 1975, 397—410. — Voigt Vilmos: A kultúra szemiotikája. *Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudomány Osztályának Közleményei* 30 (1978) 231—295.